

**NUTQ AKTI VA KOMMUNIKATIV NIYAT: PRAGMATIK TAHLIL.
TILNING SEMIOTIK TIZIM SIFATIDAGI TABIATI VA NUTQIY
REALIZATSIYASI**

Maxmasharifova Shodiyabegim Baxtiyor qizi

Iqtisodiyot va Pedagogika Universiteti talabasi

Ona tili va adabiyot uz elektiron jurnali muhariri

Annotatsiya. Ushbu maqolada autizm spektr buzilishi bo'lgan bolalar bilan ishlashning korreksion-pedagogik asoslari ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilinadi. Zamonaviy tadqiqotlar autizmli bolalarni qo'llab-quvvatlashda erta aniqlash, individual ta'lim yo'nalishi, kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish, xulq-atvorni qo'llab-quvvatlash, oilaviy hamkorlik va inklyuziv ta'lim muhitini moslashtirish hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi. Maqolada autizmli bolalar bilan ishlashda defektolog, logoped, psixolog, pedagog va ota-onalar hamkorligining o'rni, shuningdek, ta'lim jarayonida qo'llaniladigan moslashtirish usullari yoritiladi. Autizm spektr buzilishi bo'lgan bolalar bilan ishlashda yagona universal usul emas, balki bolaning individual ehtiyojlariga mos, tizimli va dalillarga tayangan korreksion-pedagogik yondashuv eng samarali yo'l ekani asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: autizm spektr buzilishi, defektologiya, korreksion-pedagogik ish, individual yondashuv, inklyuziv ta'lim, kommunikativ rivojlanish, xulq-atvorni qo'llab-quvvatlash.

CORRECTIONAL AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF WORKING WITH CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDER

Abstract. This article analyzes the correctional and pedagogical foundations of working with children with autism spectrum disorder on the basis of scholarly literature. Modern research shows that early identification, an individualized educational pathway, the development of communication skills, behavioral support, family collaboration, and the adaptation of an inclusive educational environment are of decisive importance in supporting children with autism. The article highlights the role of cooperation among special educators, speech therapists, psychologists, teachers, and parents in working with children with autism, as well as the adaptation methods used in the educational process. It is substantiated that when working with children with autism spectrum disorder, there is no single universal method; rather, the most effective approach is a systematic, evidence-based correctional and pedagogical strategy tailored to the individual needs of the child.

Keywords: autism spectrum disorder, defectology, correctional-pedagogical work, individual approach, inclusive education, communicative development, behavioral support.

КОРРЕКЦИОННО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАБОТЫ С ДЕТЬМИ С РАССТРОЙСТВОМ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА

Аннотация. В данной статье на основе научной литературы анализируются коррекционно-педагогические основы работы с детьми с расстройством

аутистического спектра. Современные исследования показывают, что раннее выявление, индивидуальная образовательная траектория, развитие коммуникативных навыков, поддержка поведения, семейное сотрудничество и адаптация инклюзивной образовательной среды имеют решающее значение в сопровождении детей с аутизмом. В статье освещается роль взаимодействия дефектолога, логопеда, психолога, педагога и родителей в работе с детьми с аутизмом, а также рассматриваются методы адаптации, применяемые в образовательном процессе. Обосновывается, что в работе с детьми с расстройством аутистического спектра не существует единого универсального метода; наиболее эффективным является системный, основанный на доказательствах коррекционно-педагогический подход, адаптированный к индивидуальным потребностям ребёнка.

Ключевые слова: расстройство аутистического спектра, дефектология, коррекционно-педагогическая работа, индивидуальный подход, инклюзивное образование, коммуникативное развитие, поддержка поведения.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda tilni faqat grammatik va struktur birliklar majmui sifatida emas, balki insonning kommunikativ faoliyatini amalga oshiruvchi murakkab semiotik tizim sifatida o'rganish ustuvor yo'nalishlardan biriga aylangan. Shu nuqtai nazardan nutq akti, kommunikativ niyat, pragmatik mazmun va nutqiy realizatsiya masalalari tilshunoslikning dolzarb muammolari sirasiga kiradi. Chunki har qanday

nutqiy birlik faqat lisoniy shakl sifatida emas, balki muayyan kommunikativ maqsad, nutqiy vaziyat va ijtimoiy-madaniy omillar bilan uzviy bog'liq holda voqelanadi.

Nutq akti nazariyasi til vositasida nafaqat axborot uzatish, balki ma'lum bir harakatni bajarish ham mumkinligini ko'rsatib berdi. Shu bilan birga, kommunikativ niyat nutq subyekting asosiy maqsadini belgilab, nutq mazmunining pragmatik yo'nalishini yuzaga chiqaradi. Tilning semiotik tabiati esa uning belgi sifatidagi mohiyatini, ya'ni shakl va mazmun birligi asosida axborotni ifodalash hamda uzatish xususiyatini tushuntiradi. Demak, nutq akti, kommunikativ niyat va tilning semiotik mohiyatini o'zaro bog'liq holda tahlil qilish tilning funksional imkoniyatlarini chuqurroq ochishga xizmat qiladi.

Asosiy qism.

1. Nutq akti nazariyasining pragmalingvistik asoslari

Tilshunoslik taraqqiyotining zamonaviy bosqichida til hodisalarini faqat struktur-semantik jihatdan emas, balki ularning qo'llanish sharoiti, kommunikativ vazifasi va so'zlovchi maqsadi bilan bog'liq holda o'rganish alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ana shu ehtiyoj natijasida pragmalingvistika shakllandi va uning markaziy tushunchalaridan biri sifatida nutq akti nazariyasi vujudga keldi. Mazkur nazariya til birliklarining real nutqiy vaziyatda nafaqat axborot uzatish, balki ma'lum harakatni amalga oshirish vositasi ekanini ko'rsatadi. Boshqacha aytganda, inson gapirayotganda shunchaki fikr bayon qilmaydi, balki so'rash, buyurish, iltimos qilish, ogohlantirish, va'da berish, tasdiqlash, inkor etish kabi turli kommunikativ harakatlarni bajaradi.

Nutq akti tushunchasi til va faoliyat munosabatini yoritishda muhim nazariy tayanchlardan biri hisoblanadi [3; 8]. Ushbu yondashuvga ko'ra, har qanday gap muayyan lisoniy shakl bilan birga ma'lum pragmatik yuklamaga ham ega bo'ladi. Gapning mazmuni uning grammatik qurilishi bilangina cheklanmaydi, balki uni kim, qachon, kimga, qanday vaziyatda va qanday maqsadda aytayotgani bilan ham belgilanadi. Shu sababli nutq aktini o'rganishda tilning ichki tuzilishi bilan bir qatorda nutqiy vaziyat, kommunikativ ishtirokchilar, ijtimoiy munosabatlar va kontekst omillari ham hisobga olinadi.

Pragmalingvistik nuqtai nazardan nutq akti nutq subyekti tomonidan muayyan kommunikativ niyat asosida amalga oshiriladigan va adresatga ta'sir ko'rsatishga yo'naltirilgan nutqiy harakatdir. Bu ta'rifdan ko'rinadiki, nutq aktining markazida so'zlovchining niyati turadi. Chunki nutqning asl mohiyati ko'pincha bevosita aytilgan shaklda emas, balki o'sha shakl ortida turgan kommunikativ maqsadda namoyon bo'ladi. Masalan, "Deraza ochiq ekan" kabi gap ayrim vaziyatda oddiy xabarni ifodalasa, boshqa vaziyatda derazani yopish haqidagi iltimos yoki ogohlantirish ma'nosini anglatishi mumkin. Demak, nutq aktining mazmunini aniqlashda lisoniy ifoda bilan birga kontekstual va pragmatik omillar hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Nutq akti nazariyasida nutqiy harakatning ichki tuzilishini izohlash uchun, odatda, uch asosiy komponent ajratiladi: lokutiv akt, illokutiv akt va perlokutiv akt. Lokutiv akt til vositalari yordamida ma'lum mazmundagi gapni shakllantirish va talaffuz etish jarayonini bildiradi. Bu bosqichda so'zlovchi leksik birliklarni tanlaydi, grammatik shakllarni qo'llaydi va ma'lum sintaktik qurilmani yuzaga keltiradi. Illokutiv akt esa

so'zlovchining aynan shu gap orqali qanday kommunikativ harakatni bajarishini anglatadi. Masalan, bir gap tashqi shakliga ko'ra xabar bo'lishi mumkin, ammo uning illokutiv kuchi iltimos, ogohlantirish yoki buyruq vazifasini bajaradi [3; 4; 9]. Perlokutiv akt esa adresatda yuzaga keladigan ta'sir, ya'ni ishontirish, qo'rqitish, undash, xursand qilish yoki shubha uyg'otish kabi natijalarni ifodalaydi [1; 3].

Mazkur uchlik nutqning ko'p qatlamli tabiatini ko'rsatadi. Chunki nutqiy birlikning semantik mazmuni bilan uning pragmatik vazifasi har doim ham bir xil bo'lavermaydi. Aynan shu jihat pragmalingsvistik tahlilning zarurligini asoslaydi. So'zlovchi tomonidan ishlatilgan gapning tashqi shakli bir xil bo'lsa-da, turli kontekstlarda u turlicha illokutiv kuchga ega bo'lishi mumkin [4; 7; 8]. Shuning uchun nutq akti nazariyasi tilshunoslikda ma'no masalasini yanada kengroq doirada, ya'ni lisoniy ma'no, maqsad va ta'sir uyg'unligida talqin etadi.

Nutq aktining amalga oshishida kommunikativ sharoit muhim o'rin tutadi. Har qanday nutqiy harakat adresant va adresat o'rtasidagi ijtimoiy, psixologik va madaniy munosabatlar fonida yuzaga keladi. Masalan, biror iltimosning ifodalanish shakli suhbatdoshlarning yoshiga, maqomiga, yaqinlik darajasiga yoki rasmiy-norasmiy vaziyatga qarab o'zgaradi. Shu bois nutq akti faqat grammatik model emas, balki ijtimoiy-kommunikativ hodisa hamdir. U til birliklarining tirik nutqdagi harakatini ko'rsatadi va tilni amaliy faoliyat bilan bog'laydi [1; 10].

Nutq akti nazariyasining pragmalingsvistik ahamiyati shundaki, u tilni faqat belgilar tizimi sifatida emas, balki inson faoliyatining ta'sirchan quroli sifatida ko'rishga imkon beradi [5; 8; 10]. Bu nazariya yordamida gapning yuzaki ma'nosi bilan chuqur

kommunikativ vazifasi o'rtasidagi tafovut aniqlanadi, yashirin maqsadlar ochiladi hamda nutqning ta'sirchanlik darajasi tahlil qilinadi [7; 8; 9]. Ayniqsa, dialogik nutq, badiiy matn, publitsistik chiqishlar, siyosiy diskurs va kundalik muloqotda nutq aktlari turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Shu ma'noda, nutq akti nazariyasi nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy kommunikatsiya tadqiqotlari uchun ham muhim metodologik asos vazifasini bajaradi.

Shuningdek, nutq akti masalasi kommunikativ niyat bilan bevosita bog'liqdir. Chunki so'zlovchi aynan o'z niyatini ro'yobga chiqarish uchun til vositalaridan foydalanadi. Niyat nutqning ichki motivatsion asosini tashkil etsa, nutq akti uning tashqi ifodasi sifatida namoyon bo'ladi [3; 10; 13]. Shu sababli nutqiy faoliyatni to'laqonli anglash uchun nafaqat nima aytilgani, balki nega aynan shunday aytilgani ham tahlil qilinishi zarur. Bu esa pragmalingsvistikaning tilni inson omili bilan bog'liq holda o'rganish tamoyiliga to'liq mos keladi.

Nutq akti nazariyasi tilning funksional mohiyatini ochib beruvchi muhim ilmiy yo'nalishdir. U til vositalarining kommunikativ vaziyatdagi real amalini, so'zlovchi maqsadining ifodalanishini va adresatga ko'rsatiladigan ta'sir mexanizmini tushuntiradi [1; 3; 8]. Natijada til hodisasi statik tizim emas, balki dinamik, maqsadga yo'naltirilgan va ijtimoiy tabiatga ega faoliyat shakli sifatida namoyon bo'ladi [5; 8; 10]. Shu jihatdan nutq akti nazariyasi pragmalingsvistikaning nazariy asoslarini belgilovchi markaziy tushunchalardan biri bo'lib, kommunikativ niyat, kontekst va nutqiy realizatsiya masalalarini tadqiq etishda mustahkam poydevor yaratadi.

2. Kommunikativ niyat va nutqning pragmatik xususiyatlari

Tilning kommunikativ mohiyati, avvalo, insonning muayyan maqsad asosida nutq tuzishi va uni muayyan vaziyatda qo'llashi bilan belgilanadi. Shu ma'noda kommunikativ niyat nutqiy faoliyatning markaziy tushunchalaridan biri bo'lib, u so'zlovchining nutq orqali erishmoqchi bo'lgan maqsadini ifodalaydi. Har qanday nutqiy birlik ortida ma'lum niyat mavjud bo'ladi va aynan shu niyat nutqning semantik hamda pragmatik yo'nalishini belgilaydi. So'zlovchi nutq jarayonida faqat axborot yetkazmaydi, balki tinglovchiga ta'sir ko'rsatish, uni ishontirish, biror harakatga undash, munosabat bildirish, hissiy holatini ifodalash yoki ijtimoiy aloqa o'rnatish kabi vazifalarni ham bajaradi. Demak, nutqning haqiqiy mohiyatini tushunishda uning ortida turgan kommunikativ niyatni aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Kommunikativ niyat nutqiy faoliyatning ichki motivatsion asosi hisoblanadi. U so'zlovchi ongida shakllanib, muayyan lisoniy vositalar yordamida tashqi ifodaga ega bo'ladi. Mazkur jarayonda so'zlovchi vaziyatga, suhbatdoshning maqomiga, kommunikativ sharoitga va kutilayotgan natijaga qarab til birliklarini tanlaydi. Shuning uchun kommunikativ niyatning ifodalanishi to'g'ridan to'g'ri nutqning pragmatik xususiyatlari bilan bog'liqdir. Masalan, biror fikrni buyruq, iltimos, maslahat, ogohlantirish yoki kinoya shaklida ifodalash nutq subyektining maqsadiga bog'liq bo'ladi. Bu esa pragmatik tahlilda aytilgan gapning formal tuzilishidan tashqari, uning vazifaviy yo'nalishini ham hisobga olishni talab qiladi.

Nutqning pragmatik xususiyatlari, eng avvalo, uning kontekstga bog'liqligida namoyon bo'ladi. Har qanday nutqiy birlik real kommunikativ vaziyatdan tashqarida to'liq anglashilmaydi. So'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi munosabat, vaqt va makon

omili, suhbat mavzusi, ijtimoiy-madaniy sharoit, avvalgi nutqiy tajriba kabi omillar nutqning mazmunini aniqlashtiradi. Shu sababli ayni bir gap turli vaziyatlarda turli ma'nolarni anglatishi mumkin. Masalan, "Siz ertaroq keldingiz" degan gap bir vaziyatda oddiy xabar bo'lsa, boshqa holatda kinoya, e'tiroz yoki mamnuniyat ifodasi bo'lishi mumkin. Bu esa nutq ma'nosining faqat lisoniy shakl bilan emas, balki pragmatik vaziyat bilan ham chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi.

Kommunikativ niyatning ro'yobga chiqishida adresant va adresat omili alohida o'rin tutadi. Adresant o'z nutqini adresatning bilim darajasi, yosh xususiyati, ijtimoiy mavqei, nutqiy kompetensiyasi va psixologik holatini hisobga olgan holda quradi. Chunki nutqning samaradorligi faqat niyatning mavjudligiga emas, balki uning tinglovchi tomonidan to'g'ri qabul qilinishiga ham bog'liqdir. Shu ma'noda, pragmatik yondashuv tilshunoslikda inson omilining rolini kuchaytiradi. Nutq endilikda abstrakt til tizimining mahsuli emas, balki ikki yoki undan ortiq kommunikativ subyekt o'rtasidagi maqsadga yo'naltirilgan faoliyat sifatida talqin etiladi [8; 14].

Nutqning pragmatik tabiatini belgilovchi muhim unsurlardan yana biri presuppozitsiyadir. Presuppozitsiya nutq ishtirokchilari uchun oldindan ma'lum yoki umumiy deb qabul qilingan bilimlar majmuini anglatadi. So'zlovchi ko'pincha ayrim ma'lumotlarni ochiq bayon qilmaydi, chunki ularni adresatga oldindan ma'lum deb hisoblaydi. Natijada nutqiy mazmunning bir qismi bevosita ifodalanadi, boshqa qismi esa yashirin tarzda anglashiladi. Bu holat nutqiy iqtisod, ta'sirchanlik va semantik ixchamlikni ta'minlaydi. Shunga yaqin hodisa sifatida implikatura ham nutqning pragmatik tabiati bilan bog'liq bo'lib, u aytilgan ma'nodan tashqari anglashiladigan

qo'shimcha mazmunni ifodalaydi. Aynan implikatura yordamida nutqda kinoya, qochirim, ishora, yashirin munosabat va boshqa noaniq ma'no qatlamlari yuzaga chiqadi.

Kommunikativ niyat va pragmatik xususiyatlar ayniqsa dialogik nutqda yaqqol namoyon bo'ladi. Chunki dialog jarayonida har bir replikada ma'lum maqsad, javob reaksiyasi va o'zaro ta'sir mavjud bo'ladi. Suhbat davomida so'zlovchi o'z niyatiga erishish uchun bevosita yoki bilvosita nutq aktlaridan foydalanadi. Bilvosita ifoda esa pragmatikaning eng xarakterli ko'rinishlaridan biridir. Masalan, "Bu xonada juda issiq ekan" degan gap oddiy xabar emas, balki derazani ochish yoki konditsionerni yoqish haqidagi bilvosita iltimos sifatida tushunilishi mumkin. Bu holatda gapning grammatik shakli bilan uning kommunikativ vazifasi o'rtasida tafovut yuzaga keladi. Shunday qilib, nutqning pragmatik tahlili so'zlovchining haqiqiy niyatini, uning ifodalanish usullarini va tinglovchiga ko'rsatadigan ta'sirini aniqlash imkonini beradi.

Nutqning pragmatik xususiyatlari ijtimoiy-madaniy me'yorlar bilan ham uzviy aloqadordir. Har bir jamiyatda muloqotning odobiy, etik va uslubiy qoidalari mavjud bo'lib, ular nutq shaklining tanlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Masalan, hurmat ifodalash, masofa saqlash, muloyimlik, ijtimoiy mavqeni hisobga olish kabi omillar kommunikativ niyatning qanday lisoniy shaklda yuzaga chiqishini belgilaydi. Shu sababli biror nutq aktining pragmatik mohiyatini tushunishda faqat til tizimining o'zini emas, balki shu tilda so'zlashuvchi jamiyatning madaniy qadriyatlarini ham e'tiborga olish zarur [8; 14].

Kommunikativ niyat nutqning mazmuniy va funksional yo'nalishini belgilovchi asosiy omil bo'lib, u pragmatik tahlilning markazida turadi. Nutqning pragmatik

xususiyatlari esa uning kontekstga bog'liqligi, adresant va adresat munosabati, presuppozitsiya, implikatura, bilvositalik va ta'sirchanlik kabi jihatlarda namoyon bo'ladi. Bu xususiyatlar nutqni oddiy informatsion birlikdan ko'ra murakkab kommunikativ hodisa sifatida tushunishga yordam beradi. Natijada til birliklarining haqiqiy vazifasi, maqsadi va ijtimoiy ahamiyati yanada ravshanlashadi.

3. Tilning semiotik tizim sifatidagi tabiati

Til insoniyat tomonidan yaratilgan va ijtimoiy tajriba davomida shakllangan eng murakkab belgilar tizimidir. Uning asosiy vazifasi borliq haqidagi bilimlarni ifodalash, saqlash va uzatishdan iborat bo'lsa-da, tilning mohiyati faqat axborot almashinuvi bilan cheklanmaydi. Til, avvalo, semiotik tabiatga ega bo'lgan tizim sifatida inson tafakkuri, ijtimoiy ong va kommunikativ faoliyat o'rtasidagi bog'lovchi vosita hisoblanadi. Shu sababli tilni o'rganishda uning semiotik xususiyatlarini tahlil qilish nazariy tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri sanaladi.

Semiotika belgilar, ularning tuzilishi, vazifasi va ma'no hosil qilish mexanizmlarini o'rganuvchi fan sifatida tilning ichki mohiyatini chuqurroq anglash imkonini beradi. Til birliklari — tovush, so'z, morfema, gap va matn — barchasi belgi xususiyatiga ega. Belgining asosiy mohiyati shundaki, u o'zidan tashqaridagi narsa, hodisa, holat yoki tushunchani ifodalaydi. Til belgisi ham ana shu umumiy semiotik qonuniyatga bo'ysunadi: u moddiy shakl va ma'no birligidan tashkil topadi. Ya'ni, til birligi bir tomondan sezgi orqali idrok qilinadigan tovush yoki grafik shaklga ega bo'lsa, ikkinchi tomondan ma'lum mazmunni ifodalaydi. Belgining aynan shu ikki tomonlama tabiati tilning semiotik tizim sifatidagi mohiyatini belgilaydi [5; 6].

Tilning semiotik xususiyati uning shartlilik tabiatida ham namoyon bo'ladi. Til belgilari bilan ular ifodalovchi predmet yoki tushuncha o'rtasida tabiiy emas, balki ijtimoiy shartli bog'lanish mavjud. Masalan, muayyan predmetning aynan qaysi so'z orqali ifodalanishi tabiiy zarurat bilan emas, balki tarixiy-ijtimoiy kelishuv asosida shakllanadi. Shu sababli turli tillarda bir xil predmet turlicha nomlanadi. Bu holat tilning semiotik tizim sifatidagi asosiy belgilaridan biri bo'lib, unda shakl va mazmun o'rtasidagi aloqaning konvensional xarakterga ega ekanini ko'rsatadi [5; 6; 11].

Til tizim sifatida ierarxik va strukturaviy tashkil topgan belgilar majmuasidir. Uning har bir birligi boshqa birliklar bilan munosabatda bo'lib, umumiy tizim ichida ma'no kasb etadi. Tovushlar fonologik tizimni, morfemalar grammatik tizimni, so'zlar leksik-semantik tizimni, gaplar esa sintaktik tizimni tashkil etadi. Bu birliklarning har biri mustaqil belgi bo'lish bilan birga, yuqori bosqichdagi birliklarning tarkibiga kiradi. Natijada til belgilarining murakkab, ko'p pog'onali va ichki bog'liqlikka asoslangan tizimi yuzaga keladi. Mazkur jihat tilni boshqa ko'plab belgilar tizimidan farqlaydi. Chunki til faqat ishora vositasi emas, balki cheksiz miqdordagi fikr va mazmunni yaratish imkoniga ega bo'lgan universal semiotik tizimdir.

Tilning semiotik tabiati uning ijtimoiy tabiatidan ajralmasdir. Til individual shaxs tomonidan emas, balki jamiyat tomonidan yaratiladi, rivojlantiriladi va avloddan avlodga uzatiladi. Har bir til birligi ijtimoiy tajribaning mahsuli sifatida shakllanadi va shu jamiyat a'zolari uchun umumiy bo'lgan ma'no tizimini aks ettiradi. Shu ma'noda til belgisi nafaqat kommunikativ, balki madaniy va kognitiv funksiyani ham bajaradi. Til orqali inson nafaqat borliqni ifodalaydi, balki uni tasniflaydi, tushunadi va qadriyatlar tizimi

bilan bog'laydi. Demak, tilning semiotik mohiyati uning tafakkur va madaniyat bilan chambarchas aloqadorligini ham ko'rsatadi.

Tilning semiotik tizim sifatidagi tabiatini tushunishda til va nutq munosabati alohida o'rin tutadi. Til — bu belgilar tizimi, me'yor va imkoniyatlar majmui bo'lsa, nutq — ana shu tizimning amaliy qo'llanishidir. Til potensial imkoniyat sifatida mavjud bo'lsa, nutqda u voqelikka aylanadi. Boshqacha aytganda, til semiotik modelni tashkil etsa, nutq uning real ishlash shaklidir. Shu bois tilning mohiyatini to'liq anglash uchun uning tizim sifatidagi tabiatini ham, nutqdagi voqelanishini ham birgalikda o'rganish zarur bo'ladi.

Tilning boshqa belgilar tizimlaridan ustun jihati uning universalligi va produktivligidadir. Yo'l belgilari, matematik ramzlar, imo-ishoralar yoki turli kod tizimlari ham semiotik xarakterga ega, biroq ular odatda cheklangan vazifani bajaradi. Til esa borliqning deyarli barcha jihatlarini ifodalash, abstrakt tushunchalarni tasvirlash, his-tuyg'ularni yetkazish, ijtimoiy munosabatlarni boshqarish va estetik ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega. Shu sababli til insoniyatning eng rivojlangan semiotik tizimi sifatida e'tirof etiladi [5; 6].

Tilning semiotik tizim sifatidagi tabiati uning belgi xususiyati, shakl va mazmun birligi, shartlilik, tizimlilik, ijtimoiylik va universallik kabi belgilarida namoyon bo'ladi. Ana shu xususiyatlar tilni inson tafakkuri va kommunikativ faoliyatining asosiy vositasiga aylantiradi. Tilni semiotik nuqtai nazardan tahlil qilish esa uning ichki tuzilishini, ma'no hosil qilish mexanizmlarini va nutqdagi funksional imkoniyatlarini chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

4. Til birliklarining nutqiy realizatsiyasi va pragmatik-semiotik uyg'unlik

Tilning semiotik tizim sifatidagi mavjudligi uning real kommunikativ jarayonda amaliy voqelanishi bilan to'liq ma'no kasb etadi. Til tizim sifatida belgi va me'yorlar majmuasi bo'lsa, uning asosiy vazifasi aynan nutqiy faoliyat jarayonida ro'yobga chiqadi. Shu bois til birliklarining nutqiy realizatsiyasi masalasi tilshunoslikda eng muhim nazariy va amaliy muammolardan biri hisoblanadi. Nutqiy realizatsiya deganda til tizimida mavjud bo'lgan fonetik, leksik, grammatik va uslubiy imkoniyatlarning konkret kommunikativ vaziyatda faol qo'llanishi tushuniladi. Aynan shu jarayonda til abstrakt belgilar tizimidan tirik, dinamik va maqsadga yo'naltirilgan muloqot vositasiga aylanadi [6; 10].

Til birliklarining nutqiy voqelanishi har doim ma'lum kommunikativ ehtiyoj bilan bog'liq bo'ladi. So'zlovchi o'z fikri, hissiy holati, munosabati yoki ijtimoiy maqsadini ifodalash uchun til tizimidan zarur birliklarni tanlaydi va ularni muayyan tartibda birlashtiradi. Bu tanlov tasodifiy emas, balki pragmatik omillar bilan boshqariladi. Adresatning xususiyatlari, nutqiy vaziyat, muloqotning rasmiy yoki norasmiyligi, ijtimoiy masofa, kommunikativ maqsad va kutilayotgan ta'sir natijasi til birliklarining qanday shaklda voqelanishini belgilaydi. Natijada bir xil mazmun turli nutqiy vaziyatlarda turlicha lisoniy shaklda ifodalanadi [8; 9].

Nutqiy realizatsiya jarayonida tilning semiotik xususiyati pragmatik mazmun bilan uyg'unlashadi. Til birligi belgi sifatida ma'lum mazmunni ifodalasa, pragmatik nuqtai nazardan u muayyan vazifani ham bajaradi. Masalan, so'z semantik jihatdan predmet yoki tushunchani anglatadi, biroq real nutqda u qo'shimcha ravishda baholash, hissiy

munosabat, kinoya, hurmat yoki ta'sirchanlik ma'nolarini ham ifodalashi mumkin. Demak, nutqiy realizatsiyada tilning belgi sifatidagi tabiati bilan uning kommunikativ-funksional mohiyati o'zaro tutashadi. Ana shu tutashuv pragmatik-semiotik uyg'unlikni yuzaga keltiradi [5; 8].

Pragmatik-semiotik uyg'unlik, avvalo, nutq aktida yaqqol namoyon bo'ladi. Chunki har qanday nutq aktida til belgisi ma'lum lisoniy shaklga ega bo'lish bilan birga, kommunikativ maqsadni amalga oshirish vositasi sifatida ham xizmat qiladi. Bu yerda tilning semiotik tomoni — belgi va ma'no munosabati, pragmatik tomoni esa maqsad va ta'sir munosabati bilan bog'liqdir. Masalan, “Siz bu ishni yana bir ko'rib chiqsangiz” degan gap semantik jihatdan taklif yoki maslahatni anglatishi mumkin, biroq konkret vaziyatda u iltimos, muloyim buyruq yoki hatto tanqidiy ishora sifatida ham talqin qilinadi. Shunday qilib, nutqiy realizatsiya jarayonida lisoniy belgi faqat nominativ vazifa bilan cheklanmay, murakkab pragmatik yuklamani ham o'zida mujassamlashtiradi [3; 5; 8].

Til birliklarining nutqda voqelanishi uslubiy va kontekstual omillar bilan ham chambarchas bog'liqdir. Biror leksik birlikning tanlanishi, sintaktik modelning qo'llanishi yoki intonatsiyaning shakllanishi kommunikativ vaziyatga qarab o'zgaradi. Ilmiy uslubdagi nutq aniqlik, mantiqiy izchillik va terminologik birxillikka intilsa, badiiy nutqda obrazlilik, emotsionallik va ko'p ma'nolilik kuchli bo'ladi. Kundalik muloqotda esa qisqalik, bilvositalik, nutqiy iqtisod va implikatura ustun keladi. Bu holat til birliklarining nutqda voqelanishi faqat tizimning ichki qonunlari bilan emas, balki kommunikativ maqsad hamda pragmatik ehtiyoj bilan boshqarilishini ko'rsatadi.

Nutqiy realizatsiya jarayoni adresat tomonidan mazmunni qabul qilish va talqin etish bosqichini ham o'z ichiga oladi. Til belgisi so'zlovchi tomonidan yaratilganidan keyin uning pragmatik kuchi tinglovchi tomonidan qanday anglashilganiga qarab to'liq ro'yobga chiqadi. Shu nuqtai nazardan nutqiy muloqot ikki tomonlama faoliyatdir: bir tomondan, so'zlovchi til tizimidan foydalanib ma'lum maqsadni ifodalaydi, ikkinchi tomondan, tinglovchi ushbu lisoniy shakl ortidagi niyatni, yashirin ma'nolarni va kontekstual ishoralarni anglaydi. Ana shu jarayonning muvaffaqiyati pragmatik-semiotik uyg'unlikning qay darajada ta'minlanganiga bog'liq bo'ladi [7; 8].

Til birliklarining nutqiy realizatsiyasi masalasi matn va diskurs tahlilida ham muhim o'rin tutadi. Chunki matn alohida til birliklarining oddiy yig'indisi emas, balki maqsadga yo'naltirilgan, mazmunan va pragmatik jihatdan yaxlit kommunikativ tuzilmadir. Matnda har bir birlik umumiy ma'noga xizmat qiladi, diskursda esa bu birliklar ijtimoiy vaziyat, ideologik qarashlar, kommunikativ strategiyalar va madaniy kodlar bilan boyiydi. Demak, nutqiy realizatsiyani tahlil qilish tilning faqat struktur mohiyatini emas, balki uning real hayotdagi funksional imkoniyatlarini ham ochib beradi.

Til birliklarining nutqiy realizatsiyasi tilning semiotik tabiatini amaliyotga tatbiq etuvchi jarayon bo'lib, unda lisoniy shakl, ma'no, kommunikativ niyat va pragmatik ta'sir bir butunlikda namoyon bo'ladi. Aynan shu jarayonda pragmatik va semiotik yondashuvlar bir-birini to'ldiradi. Semiotika til belgilarining mohiyatini tushuntirsa, pragmatika ularning real nutqdagi vazifasi, maqsadi va ta'sirini ochib beradi. Shunday ekan, tilning nutqiy realizatsiyasini pragmatik-semiotik uyg'unlik asosida o'rganish tilning inson faoliyatidagi haqiqiy o'rnini chuqurroq anglash imkonini yaratadi.

Xulosa. Nutq akti, kommunikativ niyat, tilning semiotik tabiati va nutqiy realizatsiya masalalari zamonaviy tilshunoslikning o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan muhim nazariy yo‘nalishlarini tashkil etadi. Mazkur tadqiqot davomida aniqlanganki, til faqat grammatik va leksik birliklar tizimi emas, balki insonning kommunikativ ehtiyojlari, maqsadi va ijtimoiy munosabatlarini ifodalovchi murakkab semiotik hodisadir. Shu jihatdan tilning mohiyatini to‘liq anglash uchun uni ham belgi tizimi, ham real nutqiy faoliyat vositasi sifatida birgalikda tahlil qilish zarur.

Nutq akti nazariyasi til vositasida axborot uzatish bilan birga muayyan harakatni ham amalga oshirish mumkinligini ko‘rsatadi. Har qanday nutqiy birlik ortida ma’lum kommunikativ niyat mavjud bo‘lib, aynan shu niyat nutqning pragmatik yo‘nalishini belgilaydi. Nutqning mazmuni ko‘pincha uning tashqi shakli bilangina emas, balki so‘zlovchining maqsadi, nutqiy vaziyat, kontekst va adresat omili bilan ham belgilanadi. Shu sababli nutqni pragmatik tahlil qilish so‘zlovchining asl niyatini, nutq aktining illokutiv kuchini va adresatga ko‘rsatiladigan perlokutiv ta’sirni aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, kommunikativ niyat nutqiy faoliyatning ichki mazmuniy asosi bo‘lib, u lisoniy vositalarning tanlanishi va qo‘llanishini boshqaradi. Nutqning pragmatik xususiyatlari esa kontekstga bog‘liqlik, presuppozitsiya, implikatura, bilvosita ifoda, ijtimoiy munosabatlar va madaniy me’yorlar orqali namoyon bo‘ladi. Bu holat nutqni faqat semantik mazmun doirasida emas, balki ijtimoiy-funksional hodisa sifatida ham o‘rganish zarurligini tasdiqlaydi.

Tilning semiotik tizim sifatidagi tabiati uning belgi xususiyatida, shakl va mazmun birligida, ijtimoiy shartlilik va tizimlilik tamoyillarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Tilning

aynan shu belgilar tizimi sifatidagi mohiyati nutqiy faoliyat jarayonida ro'yobga chiqadi. Nutqiy realizatsiya esa til tizimidagi imkoniyatlarning konkret kommunikativ vaziyatda amaliy voqelanishi bo'lib, unda lisoniy shakl bilan pragmatik maqsad uyg'unlashadi. Natijada tilning semiotik va pragmatik tomonlari bir-birini to'ldiruvchi yaxlit hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, nutq akti va kommunikativ niyatni tilning semiotik tabiati hamda nutqiy realizatsiyasi bilan bog'liq holda o'rganish tilning funksional mohiyatini chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi. Bunday yondashuv tilshunoslikda inson omilining, kommunikativ vaziyatning va nutqning ijtimoiy tabiatining ahamiyatini yanada ravshanlashtiradi. Mazkur maqola natijalari pragmatolingvistika, semiotika, kommunikativ tilshunoslik va matn tahlili sohalarida olib boriladigan keyingi ilmiy izlanishlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Austin, J. L. *How to Do Things with Words*. Oxford: Clarendon Press, 1962.
2. Austin, J. L. *How to Do Things with Words*. 2nd ed. Edited by J. O. Urmson and Marina Sbisa. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1975.
3. Searle, J. R. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
4. Searle, J. R. "A Classification of Illocutionary Acts." *Language in Society*, 1976, Vol. 5, No. 1, pp. 1–23.

5. Morris, C. W. *Foundations of the Theory of Signs*. Chicago: The University of Chicago Press, 1938.
6. Saussure, F. de. *Course in General Linguistics*. Edited by Charles Bally and Albert Sechehaye. Translated by Wade Baskin. New York: McGraw-Hill, 1966.
7. Grice, H. P. "Logic and Conversation." In: Cole, P., Morgan, J. L. (eds.). *Syntax and Semantics*. Vol. 3: *Speech Acts*. New York: Academic Press, 1975, pp. 41–58.
8. Levinson, S. C. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
9. Yule, G. *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
10. Safarov, Sh. *Pragmalingvistika*. Monografiya. Toshkent, 2008.
11. Sharipova, O'., Yo'ldoshev, I. *Tilshunoslik asoslari*. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2006.
12. Abduolimova, M. N. q., G'aniyeva, G'. M. q. "Tilshunoslikda nutq akti nazariyasi va nutqiy aktlarning qo'llanilishi." *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences*, 2024, 4(1), 84–88.
13. Akbarova, Sh. M. q. "Tog'ay Murod prozasida kommunikativ niyat va nutq aktlari tahlili." *Kokand University Research Base*, 2026. DOI: 10.70728/phil.v05.i01.018.
14. *Pragmatik lingvistika*. O'quv-uslubiy qo'llanma. Samarqand, 2013.
15. "O'zbek mediadiskursining lingvopragmatik xususiyatlari: nutq aktlari tahlili." Konferensiya materiallari.